

Johannes Vares-Barbaruse komparteile esitatud elulugu ja tema saatus

Tempora mutantur, et nos mutamur in illis

Valdur Ohmann

■ Johannes Vares (12.01.1890 – 29.11.1946)

Autasustatud: Püha Stanislavi 3. järgu autäht 28.08.1915; Püha Anna 4. järgu autäht Vahvuse Eest 28.04.1916; Püha Anna 3. järgu autäht mõõkade ja lindiga 28.07.1916; Püha Stanislavi 2. järgu autäht mõõkade 23.10.1916; I liigi 3. järgu Vabadusrist 13.10.1920 sõjaliste teenete eest rinnal kandmiseks;¹ Vabariigi Valitsuse otsusel annetatud 50 000 marka 23.03.1923;² annetatud Vabadussõja mälestusmärk selle põhikirja p. 4 põhjal; annetatud Läti Vabariigi iseseisvuse 10. a. mälestusmedal 1930.³

Medal Isamaasõja Partisanile I järk; medal Vapra Töö Eest Suures Isamaasõjas 1941–1945; Lenini orden 18.06.1946 põllumajanduse, tööstuse, teaduse, kultuuri ja kunsti eduka arendamise eest.⁴

Johannes Vares-Barbarus

Oskar Veldemanni (pseud. Ove) (18.12.1912 Viljandi – 24.12.1942 Suhhobezvodnoje sunnitöölager) karikatuur J. Varesest. Avaldatud: Pärnumaa kõverpeegel. Pärnu, 1933, lk. 34. O. Veldemann avaldas juba 22.06.1940 protesti uue valitsuse moodustamise vastu ning saatis president Pätsile toetuse märgiks lilleõie. (Vaata lähemalt: ERAF, SM f. 130, s. 7024.).

■ Johannes Vareseloolisi andmeid on avaldatud paljudes teatmeteostes ja väljaannetes, kuid nõukogude korra ajal kustutati ja vaikiti avalikkuse ees maha mitmeid fakte. Vareselukäigu seiku on täpsustatud nii mälestuste kui ka arhiividokumentide põhjal, eelkõige seoses tema sajanda sünniaastapäevaga.⁵ Hea perekonnatuttav Elsbet Parek⁶ on põhjalikult kirjeldanud seltskondlikke koosviibimisi Varesel ja tema abikaasa Siutsuga Pärnu ajast, aga ka hilisemast perioodist.⁷ Voldemar Pinn on faksiimilena avaldanud Johannes Varesel enda poolt kirja pandud lühikese eluloo 23. novembrist 1940.⁸ Ometi on seni uurijate tähelepanu alt kõrvale jäänud üks oluline osundus. 1940. aasta novembris kirja pandud eluloos teatas J. Vares: "Täiendavad andmed ja põhjalikuma elulookirjelduse olen esitanud E.K.(b)P. Tallinna komiteele, kust tarbekorral leiate kõik, mis siin rutuga on puudu jäänud." Tuginedes sellele vihjele, oli võimalik asuda arhiiviootsinguile ning õige pea avaneski too Johannes Vares-Barbaruse põhjalikum elulugu, mis kirja pandud seoses tema astumisega kompartei-se 15. juulil 1940.⁹ Nimetatud elulugu on tõepoolest mahukam. Eluloo koostamise aegset ajastut arvestades tuli rakendada karme allikakriitilisi meetmeid, et püüda eristada tõde valest, tõe piiril balansseerimist tegelikkusest. Nõukogulikku kantseliiti sellest dokumendist veel ei leia, kuid kergesti hoomatavaid poliiti-

lisi üledoseeringuid esineb mitmeski lõigus. EV poliitilise politsei kartoteegikaardil, mis koostatud Johannes Varesel kohta, leiame 6. aprillist 1940. a. alljärgneva sissekande: "Andresen on tähendanud, et Vares on äärmiselt pahempoolne väljaspool erakondi – ei tunnista erakondade distsipliini." Varesel hea tuttav Hengo Tulnola¹⁰ on samuti oma mälestustes tähendanud, et Johannes Vares tunnistas end ideeliselt küll "pahempoolseks", kuid ta ei mäleta, kas sotsialistiks, revolutsionääriks või anarhistiks, kes ei hoolinud siiski ühegi erakonna dogmast.¹¹ Neile erinevatest allikatest pärinevatele vihjetele erakondade eitamise kohta J. Varesel poolt on seda hämmastavam kõrvale panna Johannes Varesel enese allkirjaga 1940. aasta 15. juulil kinnitust leidnud avaldus, milles ta parteiliikmena soovivat aktiivselt võidelda kommunismi eest ja alluda partei distsipliinile.¹² On selge, et seesugune avaldus ei saanud olla vaba tahte väljendus, vaid pigem poliitilise konjunktuuri ilming ja miks ka mitte uute võimumeeste surve all tehtu. Viimast seisukohta toetab kaudselt ka vanade tuttavate (Tulnola ja Varesel) kohtumise kirjeldus umbes samast ajast, 1940. aasta juulikuul lõpupäevilt. Tulnola tõgavate repliikide peale tema aadressil teatanud Vares: "Pea suu ja ära nori! Minu kõnede juhtmõtted on ette kirjutatud venelastelt ja kõned ise on nende tsenseeritud. Kahetsen, et olen sisse veetud

¹ ERA, f. 495, n. 7, s. 6510, l. 2, 7.

² Riigi Teataja 1923, nr. 52/53, lk. 456.

³ ERA, f. 495, n. 7, s. 6510, l. 7.

⁴ ERAf, f. 1, n. 6, s. 359, l. 9; ERAf, f. 5, n. 5, s. 21, l. 38.

⁵ Hengo Tulnola. Mälestusi Johannes Vares-Barbarusest. – Looming 1990, nr. 1, lk. 94–101; Erich Kaup. Johannes Varesel surmaelne kiri. – Keel ja Kirjandus 1990, nr. 1, lk. 49–50.

⁶ Elisabeth Parek (1902–1985). Johannes Vares oli Parekite perearst ja perekondade vahel oli üsna tihe läbikäimine. E. Parek küüditati 1949. a. märtsis Novosibirski oblasti Suzuni rajooni. Arreteeriti Venemaal 23.03.1951 ja toodi tapiga Eestisse tagasi. Pärnu rahvakohus mõistis 24.10.1951 18-aastase vanglakaristuse. Vabanes 16.04.1953. Tema abikaasa Karl Parek arreteeriti 26.06.1941 ja mõrvati 02.07.1941.

⁷ Elsbet Parek. Mälestusi aastaist 1931–1949. Esimene osa. Kirjastus Perona [1991].

⁸ Voldemar Pinn. Kahe mehe saatus. Johannes Vares. Hjalmar Mäe. 1994, lk. 134. Nimetatud eluloo

originaal asub EKP Keskkomitee fondis kompartei nomenklatuursete töötajate kaadritoimikute seas (ERAF, f. 1, n. 6, s. 369, l. 7.).

⁹ ERAf, f. 5, n. 2, s. 844, l. 3–5.

¹⁰ Hengo Tulnolal (16.10.1897 Võru vald Navi küla – 17.01.1986 Tallinn) oli teenistuses sagedasi kokupuuteid J. Varesel alates 1920. aasta suvest. Annetatud I liigi 3. järgu Vabadusrist. Hiljem oli Vares Tulnola perearst Pärnus. 1928. aastast elas Tallinnas ja töötas Vabadussõja Ajaloo Komitees, kuni novembrist 1940 viidi üle Punaarmee koosseisu majori auastmes. Andis end Porhovi all 1941. a. sakslaste kätte vangi. Saksa okupatsiooni ajal 1942 – 20.09.1944 juhatas Omakaitse arhiiviosakonda. Arreteeriti NKVD poolt 10.10.1944 ning talle määrati sõjatribunali poolt karistuseks kümme aastat vabadusekaotust. Saadeti karistust kandma Komimaale. Vabanes 09.07.1954. (Vaata lähemalt: ERAf, SM f. 129, s. 11759.)

¹¹ Hengo Tulnola. Mälestusi..., lk. 95.

¹² ERAf, f. 5, n. 2, s. 844, l. 1.

jutlustama oma rahvusaate vastu, millest pääsemiseks enam ei ole lootust. Aga eesti rahvale ma kurja teha ei taha.”¹³ Igatahes ei sobi komparteiisse astumisel tehtud avaldus kuidagi kokku Johannes Varesse varasema isepäisusega, temale loomupärase joonega. Võib-olla aitab eespool kirjeldatu mõningal määral mõista, mispärast Varesse esmakordselt trükiavalgusesse jõudev elulugu erineb teistest trafaretsetest elulugudest. Erakonnadistsipliini eita-
jana ei ole ta eluloo kirjutamisel siiski järginud ettenähtud klassikalisi nõukogulikke kaanoneid, vaid püüdnud neid loomeinimesena matkida. Vares oli arvesse võtnud muutunud poliitilist olustikku ning kohandanud sellele vastavalt oma eluloo. Elukäigu kirjeldamisel rõhutas ta neid aspekte, mis tegelikele võimesindajatele võisid imponeerida. Kohati tundub, et tegemist on ülepingutatult, lausa karikeerivalt pilava revolutsioonilisuse rõhutamisega, eriti mis puutub tema noorusaastatesse. Ilmselt ei hoomanud Vares tol hetkel veel, et nõiaring, millesse ta oli sattunud või lasknud end tõmmata arvatavasti 1938/1939. aastast,¹⁴ tõmbus aja jooksul üksnes koomale.

1939. aasta suvel leidis aset esmakordne kohtumine Johannes Varesse ja TASSi korrespondendina Vene saatkonna huve esindava Pjotr Izmestjeviga.¹⁵ Nimetatud kohtumist kirjeldab viimane järgnevalt: “1939. aasta suvel kohtusin Pärnus esmakordselt Johannes Varesse kui arstiga. Ta võttis mind patsiendina vastu oma kabinetis, kuid varsti sai vestlus teise pöörde. Ta istus laua ääres valges arstikitlis ja päris minult üksikasjalikult nõukogude maa üle, tema kultuurilise ülesehitustöö ja

Pjotr Izmestjev

TASSi korrespondent, kelle kaudu arvatavasti kanti informatsioon J. Varesse kohta Vene saatkonda 1939. a. suvel. Seni teadaolevalt varasem fikseeritud kontakt Varesse ja Vene saatkonnaga tihedalt seotud isiku vahel. Arvatavasti sellest ajast langes J. Vares Vene luureorganite aktiivsesse huviorbiiti, olles ühtaegu ka Eesti Vabariigi poliitilise politsei vaatluse all.
Foto: ERAF, f. 1, n. 6, s. 801, l. 1.

kirjandusuudiste üle. Imestusin tema teadmiste üle Nõukogude Liidust, tema suurest huvist nõukogude kirjanduse vastu.”¹⁶ Varesse langemist Nõukogude luureorganite huviorbiiti on kohati nihutatud varasemasse perioodi, 1935. aastasse, tema teistkordse reisi aega Nõukogude Liitu. See ei ole aga vististi õige, vähemasti ühtegi vettpidavat tõendit või kinnitust sellele leitud pole. Seevastu Varesse-Izmestjevi kohtumine langeb tähelepanuväär-
sesse aega. Sõlmiti ju oktoobris Eesti ja Nõukogude Liidu vahel baaside leping, millest sai sisuliselt alguse Nõukogude okupatsioon.

¹³ Hengo Tulnola. Mälestusi..., lk. 99.

¹⁴ Eesti Vabariigi poliitilise politsei vaateväljas oli Johannes Vares suhete tõttu poliitiliselt kahtlaste isikutega, 1938. aastast alates Nikol Andreseniga ning 1939. aastast Neeme Ruusiga. Poliitilise politsei märgete tihenemine kartoteegikaardil 1939. aasta lõpust ning 1940. aasta algusest näitab, et Vares oli kahtlustatava isikuna jäänud selle institutsiooni aktiivse vaatluse alla.

¹⁵ Pjotr Izmestjev (29.09.1905 Kirovi oblast – 20.10.1997 Tallinn). 1935 – jaanuar 1938 õppis Punase Professuuri Instituudis vene kirjandust; jaanuarist kuni detsembrini 1938 ajakirja Noor Kaardivägi toimetaja asetäitja; detsember 1938 – aprill 1939 TASSi korrespondentide kursustel kuulaja;

aprill – august 1940 TASSi korrespondent Eestis; august 1940 – 1941 ETA vastutav juhataja; sõja ajal politruk Eesti Laskurkorpuses, 1945–1946 kirjutas sõjamälestusi; EK(b)P KK propaganda ja agitatsiooni-
nosakonna lektor; kaitses 1950. a. kandidaadiväitekirja filoloogiateaduste alal; 1950–1956 ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudis kirjanduse sektori juhataja ja teaduslik töötaja; 1956–1977 NLKP KK juures asuva kõrgema parteikooli kaugõppe õppe-konsultatsioonipunkti juhataja. Alates 1. juunist 1977 üleliidulise tähtsusega personaalpensionär. (ERAF, f. 1, n. 6, s. 801 ja personaalpensionäride kartoteek)

¹⁶ Pjotr Izmestjev. Kohtumisi seltsimees Varessega. – Rahva Hää 03.12.1946, nr. 283.

Eesti Vabariigis suhtuti Varesse epateerivasse loomusesse küllaltki tolerantset. Nõukogude võim ei suhtunud eluloo kirjutamise vabaimprovisatsiooni aga kuigi leplikult. Nõukogude korra iseloomulikuks jooneks oli tootlik kontroll, kusjuures teatavatel juhtudel teostati seda hämmastava detailsusega. 1940/1941. a. ei oldud arvatavasti veel võimelised kõiki fakte suure põhjalikkusega kontrollima, mis puutus vabariigiaegsesse tegevusse. Mida aeg edasi, seda suurema põhjalikkusega pühenduti niinimetatud kompromiteerivate faktide otsinguile.

■ Nüüd aga Johannes Vares elulugu sellisena, nagu see oli esitatud EKP-le.

sms. Joh. Vares (Barbarus)
Eluloolisi andmeid.¹⁷

Sündisin 12. jaanuaril, 1890. a. (v. k. 31. XII 1889), Viljandi maakonnas, Heimtali (nüüdne Raudna) vallas, Kiisa talus väikepõllupidaja pojana. Lapsepõlves vanemate raske töö tunnistajaks olnud. Isa, kui ka ema surid õieti töösurma. (Viimane tõstis töö juures soolikad käärdu ja suri 41 aastasena, kui olin 13 aastane!) Käisin karjas, hiljem keskkooli suvedel põllutöös, mida tunnen praktiliselt. Lugema õppisin varakult ja esimeseks õpetajaks kodus oli õde ja üks vanem naisteenija, kes ise kedrates kuulas minu esimesi veerimisi. 5 aastastel lugesin jõulupuu all (sain 31. XII v. k. j. alles 5. a.) vabalt "Olevikku" ja 3½ aastastel tutvusin "Kukeaubitsaga" ja võisin laulda. Vallakooli astusin 1899. a. (9 aastasena) ja lõpetasin selle kahe aastaga, kuna astusin kohe teise klassi. Sellal oli minu isa Heimtali vallavanem (vist 3 korda järgimööda). 1901–1903. a. lõpetasin Viljandi kihelkonna kooli, kuhu jällegi astusin teise klassi (ja lõpetasin jällegi kahe aastaga – 1-se õpilasena). Siis suri ema, kes surivoodil palus isa mind kuidagi edasi koolitada, jättes vaevaga kogutud kopikad selleks otstarbeks.

Onu¹⁸ kaasabil siirdusin Pärnu – gümnaasiumi astumiseks ette valmistama. 1904. a. sain sinna vastu võetud, kuigi võistlus teisest maakonnast päritolevatele oli raske. Juba 1905–1906. a. elasin noorukina kaasa punastele aastatele, hiljem astusin põrandaaluse rahvusvahelise ringi – "Научно-Литературный-

Интернациональный-Кружок"i¹⁹ liikmeks, kus 1908–1909. a. andsin (koos paari seltsimehega!) välja hektografeeritud lendlehti ja vene-eestikeelset "Молодая жизнь" (Noor-Elu) – nimelist ajakirja, mille artiklite enamik oli minu kirjutat. Sääil ilmusid ka minu esimesed värsikatsed. 1908–1909. a. vahetusel sattus ajakiri politsei kätte (ühe seltsilise ettevaatamatuse tõttu). (NB! nuhiks oli keegi eestlasest nurgaadvokaat!), millele järgnes žandarmi polkovniku Baikovi kohalesõit (Riist) ja kõva puistamine. Mind paigutati kartserisse, hiljem aga toodi ülekuulamisele, kus Pärnu tookordne ülem mind ähvardas, hirmutas ja terroriseeris. Sain enne vahistamist kõigile kaastegelastele – seltsimeestele sosistada, et vaigigu nemad (молчи таи!²⁰ Tjutschevi²¹ sõnadega), kuna võtan siiski vastutuse endale. See õnnestus võrdlemisi hästi, kuigi mõnda artiklit loeti siiski teiste kirjutatuks. Seltsimehi ma välja ei andnud, mille eest on mind veel hiljem tänanud asjaosalised.

Žandarmi polkovnikule järgnes Riia õppes-konna kuraator Prutschenko, kes jälle hirmutas, ähvardas, meelitas ja üksikülekuulamisel provotseeris. Kui viimaks teistega koos üle kuulati, siis puhkes üks sms.[seltsimees] nutma, teine paluma. Ma vastasin, et: Это мое убеждение и я при этом остаюсь.²² Et ma ise lauale toetasin ja küllalt "sirge" ja alandlik ei olnud, siis kärgatas kuraator. "Смирно и прямо

¹⁷ Johannes Vares-Barbaruse kirjaviis on jäänud muutmata.

¹⁸ Johannes Varesse onu oli Karl Vichmann (04.07. 1868 Heimtali vald – surma aeg ja -koht teadmata), kes pidas Vana-Pärnus riidevärvimis- ja villatööstust. Suurelt osalt onu toetusel toimus J. Varesse koolitamine. 1940. aasta aadressraamatu järgi oli K. Vichmanni äri aadressiks Pärnu, Tallinna mnt. 7. Karl Vichmanni villatööstust natsionaliseeriti Vabariigi Valitsuse otsusega 26.07.1940, millele tuli paradoksaalsel kombel alla kirjutada Johannes Vares endal. (Vt. Riigi Teataja 1940, nr. 81, lk.1132.)

¹⁹ Teaduslik-kirjanduslik internatsionaalne ring.

²⁰ Hoidku saladust!

²¹ Fjodor Tjuttšev (05.12.1803 – 27.07.1873), vanast vene aadlisoost luuletaja; oli 1822–37 Vene diplomaat Münchenis ja 1837–39 Torinos. 1844 naasis kodumaale, töötas Peterburis välisministeeriumi tsensorina. Vares on siin silmas pidanud Tjuttševi luuletuse "Silentium!" esimesi ridu: "Молчи, скрывайся и таи..."

²² See on minu veendumus ja selle juurde ma jään.

стоять, руки по гибам!"²³ Hiljem olla ta klassiülemale lausunud: "С другими виновниками я ещё могу остаться другом, но что касается Вареса, то у него все признаки полного морального распада."²⁴ Sellele järgnes – "2" eluskombe hindajana ja ma lahkusin kindlas arvamises, et see tähendab 7. klassist väljaviskamist. Suur oli mu imestus kui järgmisel päeval lõuna paiku direktori juure ilmudes pabereid ja dokumente väljastada palusin, viimane kärgatas, et miks ma esimestelt õppetundidest puudunud olen. Vastasin, et kes välja visatud, sel pole õigust klassi minna. Siin kallistas mind direktor nuttes ja ütles, et oma parimat õpilast ta ei saa ohverdada, ja et kuraator on nõustunud mind tema – direktori – isiklikul vastutusel gümnaasiumi jätma – tingimusega loobuda igasugusest pörandaalusest tegevusest. Pidin selleks pühalikult töötuse ja allkirja andma. Jäi seega ligi 1½ aastat (½7 klassist ja 8. gümna[asiumi] klass), kus siiski eesti "Vaim"e seltsis vahetevahel kirjanduslikke referaate pidasin ja 8 kl. õpilasena ajakirjas "Noor-Eesti" esimeste värssidega (1910. a. algul) esinesin – varjunime Joh. Barbarus'e all, kuna õpilastel õigust ei olnud trükisõnas avalikult esineda. Pääaegu oleksin veel enne küpsuseksamit uuesti gümnaasiumist lennanud, kuna esinesin "Endla" nurgakivi panekul kirjaliku õnnitlusega "Noor-Eesti" poolt. Direktori (Popelišev)²⁵ häätatlikkus päästis mind siingi, kus ainult kaks eksami veel anda oli. Põlgusest korporatsioonide vastu siirdusin Kiievi ülikooli arstiteaduskonda, kus lootsin veel teenida saksa- ja prantsuskeele tundide andmisega. 1910. a. sügisel – Tolstoi surma puhul sattusin uulitsademonstratsioonil kasakate ette ja sain raske nuudiga mitu hoopi üle piha ja selja. Isegi maja

trepile kihutas ratsur järele. Põgenesin hoovi kaudu ja pääsesin vangistamisest. Ülikooli töö kuni 1914. a. novembrini oli väga pingutav. Kursuse lõppedes, mobiliseeriti mind maailmasõtta. Olin mobilisatsiooni hetkel just siirdumas kooleravastasele võitlusele. Sõjaväearstina töötasin kogu aeg polgus – tuleliinil, kust vabanesin 1917. a. revolutsiooni järele. Olin polgukomitee raamatukogu korraldaja ja hoidja, kui mind indeksi (kauase frondil olemise arvestuse) järele Kiievi üle viidi, kus töötasin 57. Evak.[uatatsiooni] punkti juhatajana, samal ajal praktiseerides säälsetes suurtes kliinikutes. 1917. a. 29. detsembril sõitsin Eestisse, kus 1918. a. algul mind arvati meie sõjaväe nimestikku. Kuulusin Pärnu pataljoni (2 pat.) koosseisu, ent tegelikult palju töötada ei saanud. Sakslaste okupatsiooni saabumisel (25. II 1918) jäin Pärnu, kus olin allkirja vastu järeelvalve all, kuna hurjutasin neid sõjaväelasi, kes sakslastele vastu sõitsid neid tervitama.

Märtsis sain loa Pärnus eraarstina tööle hakata, kuna olin rahast ja riietusest lage. Pärnust lahkuda ei lubatud, isegi öde külastama mitte. Kui sakslased lahkusid, mobiliseeriti mind Tallinna Kindluse Suurtükiväe vanemaks arstiks. Siin juhtus kohe esimesel päeval konflikt, kui mind enne ametisse astumist sunniti surmaotsuse täitmisel eksperdiks olema. Et ma kirjalikult ja suusõnaliselt tõrkusin ja protesteerisin, siis viidi mind kahe täagistatud sõduri vahel Vene tänavale, linna komendant Rõuk'i²⁶ juure, kes tahtis mind kohe seina veere käsutada. Kõik komendatuuri tegelased olid viinastanud olekus. Mind ähvardati, meelitati, pakuti viina ja konjakit, jutustati jubedaid lugusid mõrvamistest, et hakkas läila. Jõin ühe sõõmuga suure pokaali konjakit ära, et milligagi sumbutada kõike kuulnud. Viimaks lohistati mind kahe sõduri kaasabil vägisi autosse ja sõidutati veoauto saatel linnast välja. Arvasin, et viiakse koos töölistega mahalaskmisele. Oli pilkane pime. Vilkusid vaid üksikud elektrilambid tumedate kogude peas. Kuulsin midagi kohtuotsuse sarnast ette loetavat, siis kogupauku, siis hüüdeid – "kus on arst?" Mind lohistasid kaks sõdurit üle konarlise maa kuhugi lah-tise haa juure ja kästi veenduda, kas mõrvatud on surnud. Protesteerisin veel kord ja siis tõukas mind keegi ohvitseridest nii, et kukkudes püksipõlv risti pooleks kärises. Säält lohistati mind siiski uuesti autosse ja kaks sõdurit

²³ "Valvel, ja seista sirgelt, käed püksioõmblusel!"

²⁴ "Teiste süüdlastega võin ma veel sõbraks jääda, kuid mis puutub Varesesse, siis tema puhul on kõik moraalse allakäigu tundemärgid."

²⁵ Vassili Popelišev. Pärnus koolidirektor 1909–1912, seejärel tegutses Tartus koolidirektorina.

²⁶ Theodor Rõuk (14.12.1891 Viljandi – 21.07.1940 Tallinn). Detsembrist 1918 Tallinna linna ja Harju maakonna Kaitseliidu ülem ja Tallinna komandant, maikuust detsembrini 1919 EV Kaitseliidu ülema abi, ühtlasi Tallinna komandant. Tema teeneid on tõepoolest esile toodud julgeoleku ja korra kindlustamisel komandandiks oleku ajal Eesti biograafilise leksikoni täiendusköites, mis ilmus 1940. a.

talutasid mind korterisse, jäädes ise hommikuni valvele. Hommikul ähvardas mind Rõuk veel, ent millegipärast kästi siiski tööle asuda. Kui hiljem Naissaare vangide laagris kisendav olukord mind Sv. [sõjaväe] tervishoiu ülemat Ostrovi²⁷ ründama sundis, siis sain noomitusse²⁸ ja mind määrati Pärnus formeeritavas 9-sse polku vanemaks arstiks. Varsti siirdusime polguga Landeswehri vastu ja jõudsimel lahingutega kuni Riiani.

Vahekord polguülem Schmidtiga²⁹ (kes enesest Suurovi kujutas!), kujunes arstisel alal vastuvõetavaks, kuna poliitiliselt ta mind kogu aeg umbusaldas ja kahtlustas.³⁰ Sõja lõppedes asusin eraarstina Pärnu, kus töötasin 20. aastat, sellest 15 a. haigekassa arstina. Kogu selle aja olen opositsioonis olnud kõikide endiste valitsustega, võideldes sõna ja teoga nende tagurlike poliitika vastu.³¹ Olin seoses vasempoolse intelligentsiga, samuti töölisliikumise tegelastega marksistide leerist. Olin kirjandusliku löökrühma "Tarapita" asutajaid, hiljem vaimuinimeste korduvate aktsioonide üritaja. Koos sms. Andreseniga oleme koostanud palju üleskutselisi brošüüre, kaasa tõmmates Ed. Vil-det ja teisi kirjanikke. Neist kaalukamad olid: "Vastutusrikkal ajal" (vapside vastu), "Ring I", "Hispaania tules", jne. jne. Puht ilukirjanduslikul alal tehtud töö peaks ise enese eest rääkima. Hulk artikleid ja reisikirju on laiali mitmesuguste aja kirjades ja ajalehtedes, nendest palju ei saanud ilmuda keelu ja tsensuuri tõttu. 1924. a. 1. dets. sündmusi kirjeldav pikem jutustus, mille mustand on pärit 1927–1928 aastast, on võinud hilisemas ümbertöötamises al-

les nüüd "Looming"us "põranda alt" päeva valgele kerkida. Kirjandusliku loomingu loeteluga võib tarbekorral tutvuda "Entsüklopeedia" või "Biogr.[aafilise] leksikoni" kaudu. Kõik muu on juba seoses käesoleva ajaga. Varanduslikult ei oma ei maja, ei talu, ei midagi päale korteriseadeldise ja arstikabineti sisustuse. Poliitiliselt olen ideeliselt ikka seoses olnud meie marksistlikult mõtleva intelligentsi ja tööliiskonnaga, kuigi Gustav Suitsu "Nüüdisliürikas" seisab: "äärmine vasempoolne väljaspool erakondi". Tõesti, erakonda ma kuulunud ei ole. Kaitseliitu vihkasin, "härassotse" ei sallinud. Tarbekorral võin kõiki andmeid veel täiendada.

Joh. Vares.³²

■ Täiendusi oli õige pea vaja. Poolteisel lehel tuli korrigeerida ja selgitada Vabadussõja-aegset tegevust, sest see oli poliitilise ustavuse koha pealt üks nõrgemaid kohti.

Täiendusi ja lisateateid eluloo kirjeldusele:

1-sest imperialistlikust sõjast võtsin mobiliseerituna-polguarstina osa 1914. a. novembrist (15. XI) alates. 1917. a. augustis viidi mind indeksi järele (kui kogu aeg rindel olnud) üle Kiievi 57. Evakuatsiooni Punkti arstiks. Kui sääl 1917. a. detsembri lõpul ukraina väeosi moodustama hakati, siirdusin kodumaale, kus mind jaanuari algul 1918. a. registreeriti, ent kuhugi kohale ei määratud. Mõni päev enne sakslaste saabumist Pärnusse, arvati mind säälse pataljoni nimekirja, milline sakslaste poolt laiali saadeti.

²⁷ Mihkel Ostrov (22.03.1863 Pärnumaa Tori vald – 20.02.1940 Tartu). Doktor, Sõjaväe Tervishoiu Valitsuse ülem 21.11.1918 – 29.03.1919. Lahkus teenistusest terviselikel põhjustel ning arvati Sõjaväe Tervishoiu Valitsuse nimekirjadest välja alates 09.04.1919. Elas hiljem Põltsamaal. Annetatud I liigi 2. järgu Vabadusrist (ERA, f. 495, n. 7, s. 3806).

²⁸ Andmeid väidetava noomituse kohta Vabadussõjaegsest arhiivist ei õnnestunud leida.

²⁹ Johan Schmidt (05.09.1885 Tartumaa Kaarepere vald – 02.02.1931 Viljandi). Kapten, Pärnu kaitsepataljoni baasil moodustatud 9. jalaväepolgu ülem alates selle formeerimisest 17. mail 1919. a. Võrreldes oma polguülema Suuroviga on J. Vares silmas pidanud kapten Schmidt kangelaslikkust ja vaprust Vabadussõjas. Ülendati kolonelleitnandiks novembris 1919. Annetatud I liigi 2. järgu ja II liigi 2. ja 3. järgu Vabadusristid. Tema kangelastegudest

vaata lähemalt: Eesti rahvaväe 9. jalaväepolk 16. jaanuarist 1919 – 1. jaanuarini 1921. a. [Korraldanud komisjon: al.-kapt. Tuisk, al.-kapt. Tomson ja al.-kapt. Maasik]. Tallinn, 1921, lk. 12–14.

³⁰ Johannes Vares enda rõhutus. Tegelikult on J. Vares atestatsioonilehele 1920. a. märtsis antud järgnev hinnang tema teenistuse kohta ametikohal: "Väga ja väga kohane." Al. polkovnik Schmidt. (ERA, f. 495, n. 7, s. 6510, l. 22.)

³¹ EV Kaitsepolitsei, hilisema poliitilise politsei (ühe küllaltki tõhusalt tegutsenud Eesti Vabariigi institutsiooni) kartoteegis pole kummalisel kombel andmeid Johannes Vares opositsioonilise tegevuse kohta, mida ta ise oma eluloos püüab pingutatult rõhutada. Sõnalise opositsiooni all pidas Vares arvata-vasti silmas oma kirjanduslikku loomingut, millele ta ka hiljem osundab.

³² ERAF, f. 5, n. 2, s. 844, l. 3-4.

Kui 1918. a. novembri lõpul saksa okupatsiooniväed kõike kaasa viies Eestist lahkusid ja vahekord väga terav oli, kus kokkupõrkeid tekkis nn. Eesti rahvaväe ja sakslaste vahel, pöördus minu poole Dr. S. Talvik³³ (pärastine professor!), kes oli vabatahtlikult astunud Pärnus asuvasse 6. polgu teenistusse, et ma era- ja eriarstina teda abistaksin, kui selle järele vajadus tekib, mida ka lubasin. Töötades edasi tegeleva eraarstina, käisin mõned korrad haavatuid ravimas ja kaasa aitasin, eriti detsembri algul, kus olid suuremad kokkupõrked sakslaste ja eesti väeosade vahel. Kui see alanud sõda pöördus Ida poole ja võttis klassisõja ilme, keeldusin pärast konflikti tollaegse rittmeister Jakobseniga³⁴ arstina kaasa aitamast ja tõmbusin tagasi, kuni mind umbes 1½ kuud hiljem – 24. jaanuaril 1919. a vastava aastakäigu kohaselt siiski mobiliseeriti ja 25. jaanuaril kohale määrati. Nii kestis minu eraviisiline nn vabatahtlikuna kaasa aitamine umbes 2–3 nädalat. Sellele kaldusin pahameelest sakslaste vägivalda vastu.

Teenistuskäik mobiliseerituna peaks rutuga koostatud eluloos olema. 1919. a. lõpul ja 1920. a. algul, teenides 9. polgu vanema-arstina, juhatasin ühtlasi 86 voodilist nakkushaiguste (tähniline soetõbi, korduv soetõbi ja tüüfus) kliinikut. Et seda tööd loeti elukardetavaks ka ravijatele arstidele, siis annetati vastu minu tahtmist teenete eest nn Vabaduse Risti kolmanda järgu aumärk, mida ma vastu võtta ei tahtnud, ega ka teenistuslehte sisse kanda ei lasknud, kui see hiljem mulle siiski (minu ära-

olekul kodust) koduste allkirja vastu kätte oli toimetatud.³⁵

Hiljem olen ühes kirjutuses-arvustuses seda ordenit, ristiks vabadusele tituleerinud. Arvan, et sellega peaks selgitavad andmed minu mineviku kohta, mis üksikasjus pole iga kord oma teha ja määrata olnud, vist kõik antud olema.

Joh. Vares.³⁶

■ Siinkohal oleks paslik mõningaid momente Johannes Varesse eluloos kommenteerida. Kõige esmalt tuleb juhtida tähelepanu asjaolule, et Vares mainis mõningaid nimesid, kellest Siegfried Talvik oli surnud 1929. aastal, Ludvig Jakobsen resideeris aga Saksamaal. Seega, nende isikute kaudu ei olnud võimalik kinnitada ega ümber lükata Johannes Varesse poolt öeldut. Ka esmalt kirjeldatud eluloos esile toodud fakte ei olnud võimalik 1940. aastal hõlpsasti kinnitada ega ka ümber lükata.

Praegusel hetkel on meil aga võimalik Varesse poolt esitatud mitmeid fakte kontrollida nii ilmunud kirjanduse kui ka arhiiviainese abil. 6. jalaväepolgu formeerimise kohta kirjutati 1938. aastal järgmist: "Pärnu jõudnud, asus al.-polkovnik J. Puskar³⁷ korterisse Rüütli tänavasse "Bristoli" võõrastemajja, mille üks numbritubadest moodustas lähemat aega polgu staabi ruumi. Hiljem asus staap Possieti tänavasse nr. 12. Samal päeval tulid al.-polkovnik J. Puskari juurde dr. Siegfried Talvik ja dr. Johannes Vares, kes avaldasid soovi anda

³³ Siegfried Ferdinand Talvik(en) (8.09.1878 Tartu – 16.09.1929 Tartu), arstiteadlane, dr. med. (1921). Töötas arstina Saaremaal, Narvas, Pärnus. 1919. aastast Tartu linnaarst. 1923. a. Tartu Ülikooli professori kt., aastast 1925 korraline professor. 1921–1929 ajakirjade Eesti Arst ja Tervis toimetaja. Johannes Vares avaldas ajakirjas Eesti Arst arstiteaduslikke artikleid.

³⁴ Ludvig Karl Jakobsen (29.05.1893 Viljandi – 11.12.1961 Köln). Ilmus 6. jalaväepolku 29.11.1918 ja määrati 3. detsembril polgu majandusülemaks. 15.04.1919 viidi üle Sõjakooli. Pärast Vabadussõda teenis Sakala üksiku jalaväepataljoni ülema ametikohal. Seejärel Eesti sõjaväeline esindaja Poolas ja Rumeenias. Lõpetas Poola Kõrgema Sõjakooli. Pärast Poolast tagasitulekut riigivanema vanem käsutäitja ohvitser ja seejärel 1. jalaväerügemendi ülem. Kõrgendati 1931. a. koloneliks. 1930-ndate aastate lõpus Eesti sõjaväeline esindaja Saksamaal. Anne-

tatud I liigi 3. järgu Vabadusrist. Pärast Eesti okupeerimist Nõukogude Liidu poolt ei pöördunud kodumaale tagasi. II maailmasõja ajal teenis Saksa armees. Lahkus 1944. a. Eestist Saksamaale.

³⁵ Siinkohal tuleks tõe huvides siiski ära märkida, et san.-kapten Varesse teenistustoimikusse on kõik tema autasud korrektselt sisse kantud. Tõsi, koos Hengo Tulnolaga Vares veiderdas tõepoolest 1921. aasta veebruaris, kui nad otsustasid koos Vabadusristide annetamise pidulikkude tseremooniast erariides kõrvalt pealt vaatama minna. Toda juhtumit olevat hiljem valgustatud iroonilises toonis ka "Vaba Maa Pärnu väljaande" Martinsoni fõljetonis.

³⁶ ERAF, f. 5, n. 2, s. 844, l. 5.

³⁷ Johan Puskar (06.05.1885 – ?, ilmselt pärast 1944. aastat). Määrati 6. jalaväepolgu ülemaks 17.11.1918 ja asus polgu formeerimisele 21.11.1918. Polguülemaks oli kuni 26.04.1919. Annetatud I liigi 3. järgu Vabadusrist ja tasuta maa.

tasuta arstiabi formeeritava polgule, kui nad selleks otstarbeks jäetakse Pärnu. Mõni päev hiljem määrati dr. S. Talvik Sõjaväe Tervishoiu Valitsuse poolt polgu vanemarstiks ja dr. J. Vares – polgu nooremarstiks, millisel kohal viimane teenis lühemat aega. Kuna 21. november oli Ajutise Valitsuse poolt määratud vabatahtlike kokkutuleku päevaks, ilmusid ka esimesed vabatahtlikud...”³⁸ Veelgi põnevamaks muutub lugu, kui avada 6. rahvaväe polgu päevakäsk nr. 1 28. novembrist 1918. Selle § 6-s seisab kirjas: “Polgule korterite muretsemiseks ja linna valitsusega selles asjas läbirääkijaks määran komisjoni: esimees st.-kapten E. Saal,³⁹ liikmed: Leitnant M. Tamman⁴⁰ ja Dr. Vares. Käsen komisjoni korterite vastuvõtmiseks aktid kokku seada ja majanduse jaoskonda sisse anda.”⁴¹ 6. jalaväepolgu arstide töö tõhususe kohta kirjutati järgnevat: “Sanitaarala korraldamine käis küll kitsast, kuid siiski järjekindlat tõusu rada. Juba novembrikuus asutasid dr. S. Talvik ja dr. J. Vares korjanduse ja annetiste varal 6. polgu sõdureile haigla Pärnus, Promenaadi tänavas nr. 6. Haiglas olid esialgu nelikümmend voodit, millede arv detsembrikuu lõpul tõusis aga 50–55 peale.”⁴²

6. jalaväepolgu ajaloo järgi on Dr. Johannes Varesse teenistuskäik Eesti armees kokkuvõtvalt niisugune: “Ilmus polku 21. novembril 1918. a. 25. jaanuaril 1919 viidi üle kindluse raskesuurtükiväe divisjoni vanemarstiks. Arvati reservi 1921. a.”⁴³

Johannes Varesse konfliktist rittmeister Ludvig Jakobseniga pole 6. jalaväepolgu ajaloos sõnakestki, ehkki ebakohtade kirjeldamisi polgu formeerimisel pole välditud ega jäetud neid mainimata. Konflikt ei kajastu ka 6. jalaväepolgu staabi kirjavahetuse kausta sattunud Jakobseni mälestustes.⁴⁴

Dr. Siegfried Talvik

Arst, kelle abiga J. Vares astus vabatahtlikult 21.11.1918 Pärnus 6. jalaväepolku teenistusse. Foto: 6. jalaväepolk Vabadussõjas 1918–1920, lk. 197.

Theodor Rõuguga asetleidnud vahejuhtum oli arvatavasti üks väljamõeldisi, mida polnud võimalik dokumentaalsete allikate kaudu kontrollida, sest sündmus leidis Johannes Varesse selgituste järgi aset enne teenistusülesannete täitmisele asumist.

Johannes Varesse teenistuskäiku on võimalik üksikasjaliselt jälgida tema sõjaväe-teenistuslehel. Teenistus pärast kindluse raskesuurtükiväe divisjoni jätkus 17. aprillist 1919. a. Pärnu kaitsepataljonis, mille vanemarstiks ta määrati 23. aprillist 1919. a. Seejärel jätkus Johannes Varesse teenistus 17. mail 1919. a. formeeritud 9. jalaväepolgus vanemarstina. Teenistuskäigulehelt selgub, et 02.–10.06.1919 pödes Vares leetreid; 24.–27.10.1919 oli ta komanderingus Tallinnas apteegi laost arstiriistu toomas; 16.–18.11.1919 komandeeritud Tallinna Eesti sõjaväearstide teaduslikule koosolekule. Ära on märgitud abiellu astumine 23.11.1919 Emilie Rosillo Roodega. Puhkusele lubati 14 päevaks 20.12.1919 – 03.01.

³⁸ 6. jalaväepolk Vabadussõjas 1918–1920 [koostajad: kolonel Jaan Maide ja leitnant Ernst Valdin]. Tallinn, 1938, lk. 17.

³⁹ Elmar Saal (06.03.1888 – 08.05.1959 Saksamaa). Alamkapten, ilmus 6. jalaväepolku 22.11.1918 ja määrati 2. roodu ülemaks. Kõrgendati kolonelleitnandiks 1936. a. Annetatud II liigi 3. järgu Vabadusrist.

⁴⁰ Mihkel Tamman(n). Leitnant. Ilmus 6. jalaväepolku 23.11.1918 ja määrati 14. detsembril 3. roodu ülemaks. 16.02.1919 sai haavata Vana-Otenhofi

mõisa juures ja, haavatuna üle kuu polgust ära olnud, kustutati polgu ohvitseride nimestikust. 7. septembril 1919 ilmus tagasi polku ja määrati komandipunkti ülemaks. 06.01.1920 viidi üle laiarööpmelisele soomusrongile nr. 6. Kõrgendati alamkapteniks 1920. a. Arvati erru 1925. a. Annetatud tasuta maa.

⁴¹ Samas, lk. 27.

⁴² 6. jalaväepolk Vabadussõjas, lk. 197–198.

⁴³ 6. jalaväepolk Vabadussõjas, lk. 707.

⁴⁴ ERA, f. 2124, n. 1, s. 225.

1920. Alates 1. juunist 1919 üle viidud 9. jalaväepolgust 3. jalaväepolku ning määratud polgu vanemarstiks.⁴⁵ Seega oli sanitaarteenistuse kapteni Johannes Vares Vabadussõja-aegne teenistus igati laitmatu. Mingeid vastuolumärke polguülem Schmidtiga ei leia ka 9. jalaväepolgu ajaloost, mis kirja pandud 1921. aastal. Polgu vanemarsti dr. Joh. Vares foto on publitseeritud kõrvuti päevakäsuga 22.05.1919, millega määrati kohale ohvitserid ja ametnikud.⁴⁶ Headest suhetest teenistuskohaga kõneleb telegramm, mis saadetud 9. jalaväepolgu esimese aastapäeva puhul. Selles on kirjas: “Soovin polgule aastapäevaks niisama hiilgavat tulevikku nagu minevik. Doktor Vares.”⁴⁷

Kui 1940/1941. aastal polnud okupatsioonivõimudel aega ega võimalust Johannes Vares minevikku põhjalikult uurida, siis seda aktiivsemalt asuti tema taustale tähelepanu pöörama pärast sõda.

1945. aasta novembris kirja pandud J. Vares ankeetandmeis on punase pliiatsiga alla joonitud vastuolulised andmed, kus esmalt on kirja pandud, et ta pole valgete valitsuste sõjaväes teeninud. Mõni rida allpool on aga kirjas, et ta teenis arstina aastatel 1919–1921 Eesti armees. Tähelepanelikule ankeetandmete kontrollijale ei jäänud see paraku märkamatuks. Võib ainult oletada, millise põhjalikkusega asuti nüüd kõiki üksikasju kontrollima. Arvatavasti just siit tuleb asuda otsima neid esimesi algeid, mis lõpplahendusena viisid Johannes Vares eluküünla kustumiseni 29. novembril 1946.

Rahva reageeringuid J. Vares-Barbaruse surma puhul on julgeoleku informaatorete andmestikule tuginedes käsitletud 1999. aastal ajakirjas Kultuur ja Elu.⁴⁸ Johannes Vares-Barbaruse surma põhjust on taas riivamisi käsitletud 2001. aasta oktoobrikuu Keele ja Kirjanduse veergudel Peeter Olesk. Ta kirjutab:

⁴⁵ ERA, f. 495, n. 7, s. 6510, l. 5.

⁴⁶ Eesti rahvaväe 9. jalaväepolk, lk. 50–51.

⁴⁷ Eesti rahvaväe 9. jalaväepolk, lk. 296.

⁴⁸ Margit-Mariann Koppel. J. Vares-Barbaruse surm – mõrv või enesetapp? – Kultuur ja Elu 1999, nr. 4, lk. 5–10.

⁴⁹ Peeter Olesk. Mis meil on? “Litteraria” 1-20. – Keel ja Kirjandus 2001, nr. 10, lk. 724.

⁵⁰ Erich Kaup. Johannes Vares surmaeelne kiri. – Keel ja Kirjandus 1990, nr. 1, lk. 50.

“Okupatsioonikorra iseärasuseks oli, et väga paljud asjad otsustati kas meist mööda minnes või meist eemal olles, teiste sõnadega nii, et meieni jõudis vastava otsuse tagajärg, otsuse sünd aga on dokumenteeritud paremal juhul seal, kus otsus tehti. Kuidas sõnastada Barbaruse surma põhjus, seda kuulis Nigol Andresen tema sõnade järgi telefonist, kuhu helistati Moskvast. Tahame asjakäiku teada kogu ahela pikkuses, peamegi süvenema arhiividesse mujal.”⁴⁹ Tundub, et siinkohal kaheldakse taas Vares surma põhjuse ametlikus versioonis ning loodetakse, et Moskva arhiivide kaudu avanevad tema hingepeegeldused, mis paratamatult viisid dramaatilise lõpplahenduseni. Kuidagi naiivse võitu tundub tõepoolest valitsuskomisjoni materjalides välja öeldu: J. Varest vaevas septembrikuust alates gripp (nohu, köha, palavik, öine higistamine), kuid siiski jätkas ta tööülesannete täitmist. Novembrikuu algul võttis haigus ägedama ilme ja J. Vares raviarst dr. A. Mardna, kes 4. kuni 7. novembrini iga päev patsienti kodus külastas, nõudis talle statsionaarset ravi. 18. novembril läkski J. Vares haiglasse. Haiglas hakkas Vares end paremini tundma ning tema nõudmistele vastu tulles lubati ta 28. novembri pärastlõunal koju, vähemalt kahe nädalasele ravile. Järgnes enesetapp 29. novembri hommikul Kadrioru lossi vannitoas. 30. novembril toimus surnukeha lahkamine. Konstateeriti, et J. Varesel oli ulatuslik veresoonte lubjastus, mis eriti selgelt ilmnnes peaja veresoontes ja südame arterites. Haigestumine grippi raskendas olukorda, enesetunne halvenes. Kõik see, öeldakse materjalis, põhjustas terava depressiooniseisundi ning “ta otsustas ennetada haiguse kulgu”. Kuulihaav osutus surmavaks. Kokkuvõttes konstateeris valitsuskomisjon, et “J. Vares, olles raskelt haige, lõpetas oma elu enesetapmisega”.⁵⁰ Selle seisukoha sõnastuse puhul kerkib tahtmatult iroonilis-sarkastiline küsimus: kas nii lihtsalt see käibki – gripp ja enesetapp? Valitsuskomisjoni materjale uurides torkab siiski silma üks sõnauhend – “depressiooniseisund”. Masendus ja ängistus on tõepoolest need hingeseisundi vormid, mis võivad teatavatel juhtudel viia enesetapuni. Terviseteatmikest võib lugeda, et depressiooni korral võib mitmetel põhjustel (enesesüüdistused, liigne muretsimine jne.) areneda lootusetusetunne, millest

omakorda tekivad enesetapumõtted. Kas mitte siit ei tuleks otsida Barbaruse surma tegelikke põhjusi, neid tegureid, mis teda selle äärmusliku sammuni viisid. Varese abikaasa Emilie olla öelnud, et kui Johannes Vares tuli tagasi viimaselt NSVL Ülemnõukogu istungjärgult, olnud tal Moskvas pahandusi.⁵¹ Täpsustuseks olgu öeldud, et julgeoleku uurijad pöörasid erilist tähelepanu Johannes Varese rusuva meeleolu tekkeajale ning kõige esmalt oli see ülekuulamisel fikseeritud valvemeeskonda kuulunud Stepan Sergejevi ütlustes. Viimane teatas 30. novembril koostatud ülekuulamisprotokolli sõnastuses, et kahe kuu eest oli J. Vares muutunud väga kinniseks. Samal päeval mõni aeg hiljem koostatud protokollis esitati taas sama küsimus, kusjuures seekord näib Sergejev juba täpselt teadvat, et selline arvamus oli ka Varese abikaasal.⁵² Emilie Varese küsitlemist komisjoni materjalide seast ei leia ning seetõttu puuduvad ka otsesed andmed, kellele too seisukoht siiski õigupoolest kuulus. Üks on selge, et üht-teist komisjoni materjalist imbus või lekitati teadlikult rahva sekka, mis aga modifitseerus hirmujutuks järjekordse küüditamise ees. Jaan Roos tõi välja rahva seas kujunenud arvamuse, mis oli käibel 1947. aasta algul: “Nüüd arvatakse lõplikult selgunud olevat tema surma saladus. Ta kutsutud Moskvasse ja esitatud temale dekreet allakirjutamiseks, mille järgi 60% eesti rahvast oleks küüditatud Siberisse. Vares olevat keeldunud sellele dekreedile alla kirjutamast ja sõitnud Moskvast ära. Siis kutsutud teda uuesti Moskvasse. Selle kutse peale ta aga enam ei läinud. Selle asemel laskis endale vanitoas kuuli südamesse. Tal ei olnud enam muud teed, sest teadagi mis teda Moskvas oleks oodanud.”⁵³ Ehk Moskvas tööpoolest midagi ebameeldivat aset leidis, kuid ilmselgelt ei saanud see olla küüditamisega seotud. Praeguseks on meil teada suhteliselt detailselt operatsiooniga “Priboi” seonduv ning ettevalmistused selleks aktsiooniks, mille käigus 1949. a. märtsis küüditati Eestist Siberisse üle 20 000 inimese.⁵⁴ 1946. aasta oli siiski liiga varane tähtsime, et seda teemat Varesega arutada.

Ent pahandused ei piirdunud üksnes Moskvaga. Eespool oli juttu, et Varese Vabadussõja-aegne tegevus võeti 1945. aasta novembrikuus koostatud ankeetandmete põhjal tõenäoliselt “luubi alla”. Kuid seegi polnud veel kõik.

NKVD hammasrataste vahele oli sattunud 1945. aasta kevadel Heiti Talvik, Siegfried Talviku poeg.⁵⁵ Tegemist oli tollesama doktori pojaga, kellega koos algas Johannes Varese Vabadussõja-aegne *vabatahtlik* teenistus Pärnus. See oli juba küllalt tõsine ohu märk. Kurikuulsa institutsiooni tähelepanu keskmesse hakkas sattuma ridamisi kirjandus- ja kultuuritegelasi. Heiti Talvik ei olnud aga kaugeltki Barbarusele mingi juhututtav, vaid luuletaja ja intellektuaal, kelle mõtteviis Johannes Vareselegi oli imponeerinud. Selle väite kinnituseks olgu üks vahelepõige Elsbet Pareki mälestustest. E. Parek kirjutab: “Barbarusel oli kombeks kinkida lähematele tuttavatele oma raamatuid. Viibisime just külas Barbaruse juures, kui “Tulipunkt”⁵⁶ oli värskelt ilmunud. Igale külalisele kinkis ta raamatu vastava pühendusega. Külaliste hulgas oli ka tookord Pärnus viibiv Heiti Talvik. Talviku eksemplarile kirjutas ta oma kalligraafiliselt keeruka käekirjaga: “Kolleegeile ja mõttekaaslastele H. Talvikule.” Heiti oli üks sügavalt ausaid inimesi. Ta keerutas raamatut piinliku näoga käes, kõhatas ja ütles punastades: “Vabandage, härra Vares, aga mina ei ole teie mõttekaaslane!” Ta mõtles muidugi Varese poliitilist hoiakut. Vares punastas, ent võttis kiire liigutusega raamatu, tõmbas maha sõna “mõttekaaslane” ja andis raamatu Talvikule tagasi. (Raamat on säilinud⁵⁷ Betti Alveril). Keegi

⁵¹ Erich Kaup. Johannes Varese surmaeelne kiri..., lk. 50.

⁵² ERAF, f. 1, n. 5, s. 12, l. 55, 58.

⁵³ Jaan Roos. Läbi punase öö. II. 1947. aasta päevik. Eesti Kirjanduse Selts. Tartu, 2000, lk. 20–21.

⁵⁴ Valdur Ohmann, Tõnu Tannberg. Allikmaterjale 1949. aasta märtsiküüditamisest. – Akadeemia 1999, nr. 3–12, lk. 607–630; 821–831; 1051–1068; 1283–1291; 1510–1517; 1736–1743; 1993–2005; 2176–2181; 2417–2424; 2648–2655; 2000, nr. 1, lk. 150–157.

⁵⁵ Mõni kuu enne Johannes Varese kummalist surma said riikliku julgeoleku uurijad 09.09.1946 Heiti Talviku kriminaalasja menetlemise käigus viimase abikaasalt kinnituse, et Varese puhul oli tegemist neile suhteliselt lähedase perekonnatuttavaga. (Vt. ERAF, SM f. 130, s. 6193, l. 99.) Heiti Talvik suri vangistuses Tjumeni oblastis julgeoleku andmetel 1948. a.

⁵⁶ J. Vares-Barbaruse luulekogu “Tulipunkt” ilmus 1934. aastal.

⁵⁷ Oli säilinud. Betti Alver suri 19.06.1989.

teine meist poleks hakanud sellest numbrit tegema, me polnud nii printsiipiaalsed. Teatav koketerii pahempoolsete vaadetega oli isegi moes.”⁵⁸

Antud juhtumit võiks tõlgendada kui Johannes Vares-Barbaruse impulsiivset sümptomaatilist Heiti Talviku ja tema mõttelaadi suhtes, mis põhimõttekindla luuletaja poolt tunnistati siiski delikaatsel kombel vastuvõetamatuks ja lükati tagasi. Siit ei tule järeldada, et sai kannatada sügav respekt vastastikkuste suhete vallas.

Mis puutub Heiti Talviku arreteerimisse, siis sellega tegeldi kõrgeimal tasemel. Määrusele Heiti Siegfriedi p. Talvikeni⁵⁹ arreteerimiseks on 10. mail 1945 oma allkirjaga nõusoleku andnud lisaks julgeolekutegelastele ka EK(b)P Keskkomitee I sekretär Nikolai Karotamm.⁶⁰ EK(b)P Keskkomitee I sekretäri nõusolek on sellistel puhkudel küllaltki haruldane, et mitte öelda lausa erandlik.

Heiti Talviku ja Johannes Varesse nime seostamine pole siiski juhuslikku laadi. Johannes Varesse sõjaeelset tutvusringkonda kirjeldas Voldemar Pinn järgnevalt: “Pidevalt käis Varesse juures külalisi Pärnust ja väljastpooltki. Sõprussidemed olid tal Semperiga ja seda juba kooliajast, aga ka Johannes Sütistega. Nii et kokku kolm Johannest... Peale selle veel Nigol Andresen, aga külalisteks olid ka Leida Kibuvits, Friedebert Tuglas, Eduard Vilde, *Heiti Talvik* [minu kurs. – V.O.], August Alle...”⁶¹ Kirjandusmuuseumi koduleheküljel võib näha ülevõtet 1929. a. juunist, kus on sõbralikult koos Johannes Vares-Barbaruse külalised. Looduse rüpes võetud fotole on jäänud Johannes Vares-Barbarus, Friedebert Tuglas, Elo Tuglas, Emilie Vares ja Heiti Talvik.⁶² Küllaltki tähe-

lepanuväärne seik eelnevate ja järgnevate sündmuse kontekstis.

Kuivõrd J. Varesse ankeetandmed olid luubi alla võetud juba 1945. aasta lõpust või 1946. aastast, siis pole välistatud võimalus, et otsiti ka muid andmeid, mis võisid teda mingil moel kompromiteerida. Üheks tõenäolisemaks leiukohaks võis kujuneda Johannes Varesse suhtluskonna uurimine. Selle lähim vaatlus viis järeldusele, et see ei olnud kaudgetki monoliitne, nõukogude korda pooldav. Veelgi enam. Seal leidsid küllaltki palju isikuid, kes suhtusid nõukogude korda lausa eitavalt.

On selge, et ankeetandmete “puhtuse” kontrollijates andis niisugune ebakõla põhjuse kahelda Johannes Varesse siiruses. Siirusepuudust loeti aga stalinismiperioodil üsna suureks patuks.

Heiti Talviku kriminaalasja lehekülgedelegi ilmus Johannes Varesse nimi 9. septembril 1946. Heiti Talviku abikaasa Jelizaveta Martovna Talvikeni⁶³ (Betti Alveri) ülekuulamisprotokollist võib lugeda, et Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Tartu linnaosakonna vanemuurija Ratmanov tundis huvi, kes kuulusid nende perekonna tutvusringkonda. Betti Alver nimetas Paul Viidingut, Mart Rauda, Mihkel Jürnat, August Sanga, Friedebert Tuglast, Johannes Semperit ja *Johannes Varest*.⁶⁴ On selge, et kahe viimase persooni nimetamisega püüdis Betti Alver luua “kaitsekilpi” oma mehele, ent sellest polnud tulu. Meil ei ole võimalik kontrollida, missugune signaal ja kui kõrgele selle ülekuulamise järel kõrgematesse võimukoridoridesse jõudis. Kaudsete märkide järgi võib oletada, et informatsioon liikus küllalt kõrgetesse sfääridesse. Rünna-
kud kirjandusringkondade vastu ei andnud end

⁵⁸ Elsbet Parek. Mälestusi aastaist 1931–1949. Kirjastus Perona [1991], lk. 20.

⁵⁹ Riikliku julgeoleku kriminaalasi on tõepoolest algatatud Heiti Talvikeni, mitte Talviku vastu, nagu me harjumuspäraselt oleme seni luuletajat tundnud. H. Talvik on ise uurijale selgitanud, et 1937. aastast on kõigis ametlikes dokumentides tema perekonnanimeks Talviken. Kuni nimetatud ajani aga Talvik.

⁶⁰ ERAF, SM f. 130, s. 6193, l. 2.

⁶¹ Voldemar Pinn. Kahe mehe saatus, lk. 27.

⁶² KM EKLA A-192:196. Vt. http://www.kirmus.ee/erni/autor/barb_fo.html

⁶³ Nii on sõna-sõnalt protokollis kirjas Betti Alveri passijärgne nimi.

⁶⁴ ERAF, SM f. 130, s. 6193, l. 97–100.

Johannes Varesse parteipilet 1940. aastast.
Numeratsiooni järjestuses on sellel
üsnä tagasihoidlik 32. koht.
Foto: ERAF, f. 1, n. 115, s. 1343.

Heiti Talviku pass tema kriminaaltoimikust.
Tolles dokumendis on ta meile suhteliselt tundmatu
Heiti Talvikeni nime all.
ERAF, SM f. 130, s. 6193 [järelevalvetoimik], lk. 43.

Kõigi maade proletariaad, ühinege!

EESTIMAA
KOMMUNISTLIK PARTEI

PARTEI PILET Nr. 32

Perekonnanimi *Vares*

Nimi *Johannes*

Sündimise aeg *1890a. 9. mail*

Parteisse astumise aeg *15. 7. 1940*

Organisatsiooni nimetus kelle poolt pilet välja antud *E. K. P. Tallinna Komitee*

Johannes Vares
Isiklik allkiri

J. Vares
15. juuli 1940 a.

Kõigi maade proletariaad, ühinege!

EESTIMAA
KOMMUNISTLIK PARTEI

PARTEI PILET Nr. 32 *

Perekonnanimi *Vares*

Nimi *Johannes*

Sündimise aeg *12. 5. 1890*

Parteisse astumise aeg *15. VII - 1940*

Organisatsiooni nimetus kelle poolt pilet välja antud *E. K. P. Tallinna Komitee*

Johannes Vares
Isiklik allkiri

J. Vares
12. juuli 1940 a.

ПАСПОРТ

Выдан 11. апреля 1950 г.

1. Имя, отчество, фамилия *Матвеев, Лев Михайлович*

2. Возраст и место рождения *5 лет, 5. июля 1944 г. в г. Матвеевском*

3. Национальность *эстонский*

II-ФЯ № 731134

4. Подпись владельца паспорта *Л. Матвеев*

5. Социальное положение *инженер*

6. Образование и воинский статус *военнообязанный*

7. Кем выдан паспорт *Матвеевский*

8. На основании каких документов выдан паспорт *с фото Э.А.Г.С. и Матвеев*

9. №: 53/153. 12. 7. 37 г.

II-ФЯ № 731134

kaua oodata. Kompartei häälekandjas Rahva Hää avaldati EK(b)P KK büroo 18. septembri 1946. a. otsus kirjandus- ja kunstiajakirja Looming kohta. Terava kriitikatuule alla sattusid Kersti Merilaas, August Sang, Paul Viiding⁶⁵ – kõik need nimed jooksid ühes või teises kontekstis läbi ka Heiti Talviku kriminaalasjast. Lisaks veel Oskar Luts, kelle ülekuulamine julgeolekus ei andnud julgeolekutõotajatele mingeid oodatavaid tulemusi. Luts väitis, et tema ei tunne sellist kirjanikku nagu Talviken.

Varese enesetapule viiva tegurina on esile toodud niisiis tema Moskvaa-käiku, kus ta justkui polevat tahtnud leppida eelseisvate küüditusplaanidega. Esile on toodud ka tema luulekogu avaldamisega seotud probleeme. Ei üks ega ka teine saa aga olla kuigi tõsine põhjus, mis viis niivõrd radikaalse otsuseni – võtta endalt elu. Küüditamine toimus ka 1941. aasta juunis, kuid see ei sundinud haarama revolvi järele. Ka luulekogu ilmunisega seotud probleemid ei tundu olevat küllalt tõsine põhjus, et sooritada enesetappu. Nende avaldamisega oli tal varemgi olnud sekeldusi. Mäletatavasti tuli neid Eesti Vabariigi ajalgi ilmutada oma kulu ja kirjadega. Järelikult pidi olema midagi veel isiklikumat. See isiklik sai olla tema vanade tuttavate, temaga vahetult lävinud isikute arreteerimine ja tema tutvusringkonda kuulunute kutsumine ülekuulamisele julgeolekusse. Seoses Heiti Talviku arreteerimisega tuli ülekuulamistel tunnistusi anda mitmel kirjanikul (Oskar Luts, Marie Pedajas). Ülekuulamiste käigus kahtlaste isikute ring üha paisus. Lisaks sellele veel EK(b)P KK büroo otsus 18. septembrist 1946, mis sai olla üksnes halvaks eelaimduseks kirjanike vastu suunatavate rünnakute kohta.

Tuglas oli kirjanik, keda Johannes Vares olevat aidanud elamispaiga saamisel Marie Underi majja Nõmmel. Väidetavasti laskis Johannes Vares-Barbarus ringinoolivate polkovnikute ja muude asjameeste huvi jahutamiseks riputada maja uksele musta värviga eesti ja vene keeles sildi “ENSV siseasjade rahvako-missariaat kaitseb seda maja”. Ühtlasi andis Barbarus Nigol Andresenile ja teistele alluvatele käsu Tuglas üles otsida ja pakkuda seda maja talle.⁶⁶ On selge, et seesugune isetegevuslik aktsioon ei saanud olla siinsetele tegelikele võimumeestele meelepärane. Üldjuhul jättis keegi niisugused asjad meelde, et sobival hetkel nendega välja tulla.

Ehkki Johannes Vares oli asunud kollaboratsioonismi libedale teele, võib eelnevast välja lugeda, et endise sõpruskonna saatus ei jättnud teda ükskõikseks. Nappide võimaluste piires püüdis ta oma vanu tuttavaid siiski abistada, vähemasti tundis nendele kaasa. Seda ei peetud tema ametikoha juures sobilikuks.

Tundub, et Johannes Vareselt eeldati ja oodati kõnet Eesti Kirjanike I Kongressil, mis toimus 23.–26. novembrini 1946. Selle algusaega isegi nihutati pisut hilisemale ajale, mille üks põhjusi võis olla Varese haigus. Jääb mulje, et Vares püüdis igati vältida esinemist kirjanike kongressil, kohtumist oma vanade sõprade ja kolleegidega. Sõnum, mis tal arvatavasti tuli edastada, oli selline, mis ületas tema taluvuspiiri. Ta pidi hakkama ohjeldama kirjanike loomingu, nende suunas näpuga viibutama, suunama neid radadele, mis olid ette antud üleliiduliselt tasandilt. See oli tema kui loomeinimese jaoks arvatavasti tõesti liig.

Kõik see mõjus kahtlematult rusuvalt ja hingelõhestavalt. Valmis plaan, mille lõpplahendus sai teoks 29. novembril 1946 Kadrioru lossis. Ehk tuleks siiski võtta siira ülestunnistusena Johannes Vares viimast lauset, mis oli adresseeritud tema abikaasale – lähimale inimesele, kes talle toleks hetkeks oli jäänud. Johannes Vares viimased paberile pandud sõnad olid: “Ei suuda enam!”⁶⁷ Ju see nii ikka oligi.

Tuglas oli ilmselt üks väheseid, kellele enne kõikvõimalikke kooskõlastamisi helistati ja teatati kogemata kombel ka ühena esimestest Johannes Vares surma tegelik põhjus.

⁶⁵ Eestimaa K(b)P KK büroo 18. septembri 1946. a. otsusest kirjandus- ja kunstiajakirja “Looming” kohta. – Rahva Hää 01.10.1946, nr. 230.

⁶⁶ Jaak Urmet. Muhelev Frieda ja tihane Elo. – Eestit Päevaleht 02.11.2001.

⁶⁷ ERAf, f. 1, n. 5, s. 12, l. 35.

⁶⁸ Siin on tegemist taas kuulduste tasandil välja öelduga. Tegelikult oli sooritatud enesetapp lasuga südamesse. Edasiste spekulatsioonide vältimiseks oleks arvatavasti otstarbekas valitsuskomisjoni materjalid kommenteerituna publitseerida. Formaalljuuriidilisi takistusi selleks enam ei tohiks olla.

Jaak Urmet kirjutab: "Kui Barbarus lõpuks olukorra lootusetust tajus ja enesele kuuli pähe lasi,⁶⁹ helistati ja teavitati toimunust kohe ka Tuglast. Mõne tunni pärast helistas isik, kelle nime Tuglas tavatses hiljemgi saladusse jätta, uuesti ja teatas: "Armas Tuglas, unusta kõik ära – see, millest ma mõni tund tagasi rääkisin. Ametlik seisukoht on..."⁶⁹

Hiljem tulid juba moonutatud ja hoolikalt läbi kaalutud ametlikud seisukohad, milles enesetapul surma põhjusena ei olnud kohta. Tallinna Perekonnaseisumeti arhiivi on tehtud Johannes Varesse surma kohta sissekanne rohkem kui kuu aega hiljem, alles jaanuaris 1947, kusjuures surma põhjusena on märgitud südame pärgarterite tromboos, üldine veresoonte lupjumine.⁷⁰

Võõrvõimudega koostööle asumine ei mõjunud laastavalt mitte ainult Johannes Vares-Barbarusele. Kannatuste ohvriks langesid ka tema lähedased. Abikaasa, Emilie-Rosalie Vares (Siuts) (23.04.1897 Narva – 03.03.1947 Tallinn) kaotas pinna jalge alt. 1947. aasta 6. märtsi Õhtulehe viimaselt leheküljelt leiame leinakuulutuse, millega "kallist varalahkunud tütart ja õde **Emilie Varest** (sünd. Roode) mälestavad leinas ema, õde ja vend"⁷¹. Tallinna Perekonnaseisumetis on surma põhjusena märgitud lakooniliselt: "südame blokk".⁷² Arstid olevat diagnoosinud surma põhjusena suure uimastikoguse sissevõtmise.⁷³

Siinkohal võiks loo lõpetada, ent jubeduste jada jätkus. 12. novembril 1957. a. pöördus Kirjanike Liidu juhatuse esimehe kohusetäitja Paul Rummo avaldusega Tallinna Linna TSN Täitevkomitee esimehe Aleksander Hendriksoni poole, lootuses jõuda inimliku lahenduseni J. Vares-Barbaruse eluajal tema ülalpida-

misel olnud invaliidist õetütre probleemidele, kes muude hädade kõrval oli haigestunud ka tuberkuloosi.⁷⁴ Materiaalse külje pealt pakuti lahendusena Johannes Varesest järelejäänud pärandvara (ca 20 000 rubla väärtuses) kasutamist. Nimetatud avalduses on kirjas, et pärast Anna Roode surma⁷⁵ läks kogu Varest varandus Johannes Varesse naise õele – Elvi Jaani tütar Haugasele.

Elvi Haugas elas koos oma venna Viktor Roodega Tallinn-Nõmmel Vana-Pärnu mnt. 11b. Neil oli avar korter, kuid pärast ema Anna Roode surma võeti osa korterist nende valdusest ära. Lõpuks oli nende kasutuses kaks tuba ja Nõmme elamutevalitsus taotles neilt veel ühe toa äravõtmist. Elvi Haugas leidis üürilise, kellele ta soovis oma tuba anda, kuid sellega ei nõustunud elamutevalitsus, sundides peale oma üürlist, kedagi siseministeeriumi või julgeolekuministeeriumi liinis töötajat. Asi lõppes sellega, et 18. aprillil 1951 leiti Elvi Haugas ja Viktor Roode oma korterist pooduna – nad olid lõpetanud oma elu enesetapuga.⁷⁶

Kogu seda müstilist lugu kokku võttes võiks öelda, et mitte ainult nõukogude korra ees ei tundud hirmu. Ka nõukogude kord ise oli hirmul, hirmul tõe ilmsikstuleku ees ning selle varjamiseks oldi valmis ette võtma kohati lausa uskumatuid samme.

Ajad muutuvad ja meie koos nendega. Johannes Varesse eluloost paistab, et ta küll püüdis kohanduda uue võimuga, kuid ebaõnnestunult. Maises ilmas jäid teda nähtamatu varjuna saatma karikatuurne isikujoonis ja rahva seas levinud pilalood.

T

⁶⁹ Jaak Urmet. Muhelev Frieda ja tihane Elo. – Eesti Päevaleht 02.11.2001.

⁷⁰ Tallinna Perekonnaseisumeti vastus Riigiarhiivi päringule (16.11.2001, nr. 16/1659).

⁷¹ Erich Kaup. Johannes Varesse..., lk. 50.

⁷² Tallinna Perekonnaseisumeti vastus Riigiarhiivi päringule (16.11.2001, nr. 16/1659).

⁷³ Voldemar Pinn. Kahe mehe saatus, lk. 116.

⁷⁴ Tegu oli Salme-Elfriede Kõverjalaga (10.01.1914 Viljandimaa, Pärsti – 03.03.1989 Pärsti). 1988. aasta sügisel külastasime koos Toomas Haugi ja ühe vahendajadaamiga seda vanaprouat Viljandi lähedal, kus ta elas ühes poollagunenud talus üsna

eksootilistes oludes. Loomingule me sellest lugu ei saanud, aga Toomas Haugi valduses on helilint toonase intervjuuga. Haug mäletab ka üht sümboolset detaili – meie sõit Viljandi kanti ja Salme Kõverjala külastamine toimus 16. novembril 1988, just seltsamal päeval, mil ENSV Ülemnõukogu võttis vastu suveräänsusdeklaratsiooni. – *Toim. A. Langemets.*

⁷⁵ Emilie Varesse ema Anna Roode suri 10. detsembril 1947. a. Tallinnas 77-aastaselt, ametlikel andmeil maovähki. (Tallinna Perekonnaseisumeti vastus Riigiarhiivi päringule (16.11.2001, nr. 16/1659.)

⁷⁶ ERA, f. R-1765, n. 1, s. 224, l. 100–101.

⁷⁶ Samas.